

Ενημερωτικό Άρθρο

Η επιχειρηματική εκπαίδευση, ως παιδαγωγική μέθοδος, στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

της Αθηνάς Πριμκίρη¹ (athinaprim@gmail.com)

για την υλοποίηση

του στόχου

Οι αναλφάβητοι του 21^{ου} αιώνα δεν θα είναι αυτοί που δεν μπορούν να διαβάσουν ή να γράψουν, αλλά αυτοί που δεν μπορούν να μάθουν, να ξεμάθουν και να ξαναμάθουν.

Alvin Toffler

Η νέα γενιά του 21^{ου} αιώνα θα αντιμετωπίσει έναν πολύ διαφορετικό κόσμο, από αυτόν που σήμερα γνωρίζουμε, στη μελλοντική επαγγελματική και προσωπική της ζωή ως αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης και της ψηφιακής τεχνολογίας. Εξελίξεις όπως η ρομποτική, η τεχνητή νοημοσύνη, η επιστήμη των δεδομένων (data science) η μηχανική μάθηση, η εκτύπωση 3D και η αυτοματοποίηση, εφαρμογές της 4^{ης} Βιομηχανικής Επανάστασης, υπόσχονται περαιτέρω αλλαγές, ιδίως στον εργασιακό χώρο, με πιθανό αποτέλεσμα πολλές από τις ήδη καθιερωμένες εργασίες να εξαφανιστούν και πολλές θέσεις εργασίας να χαθούν. Άλλες πιέσεις όπως η μετανάστευση, η δημογραφική αλλαγή, η αστικοποίηση και η υποβάθμιση του περιβάλλοντος θα επηρεάζουν όλο και περισσότερο τις ζωές των ανθρώπων. Αυτή η προετοιμασία για το μέλλον δεν θα αφήσει αμέτοχους τους μαθητές που θα πρέπει να αποκτήσουν επιπλέον δεξιότητες, που θα τους βοηθήσουν να αντιμετωπίσουν αυτόν τον μεταβαλλόμενο κόσμο. Η εκπαίδευση θα αφορά λιγότερο την εκμάθηση πληροφοριών και περισσότερο την ανάλυση και χρήση των πληροφοριών. Ο κόσμος δεν θα ενδιαφέρεται πλέον για το τι ξέρουν οι μαθητές αλλά για το τι μπορούν να κάνουν με αυτά που ξέρουν. Για να μπορέσουν οι σημερινοί μαθητές να επιτύχουν ως ενήλικες θα πρέπει να αναπτύξουν δεξιότητες όπως:

- διεπιστημονικές δεξιότητες
- δημιουργικές και αναλυτικές δεξιότητες
- επιχειρηματικές δεξιότητες
- ηγετικές δεξιότητες
- ψηφιακές και τεχνικές δεξιότητες
- παγκόσμια ευαισθητοποίηση και εκπαίδευση πολιτών (The Economist Intelligence Unit, 2017:8).

Δεδομένων των ανωτέρω, το παρόν άρθρο παρουσιάζει κάποιες προσεγγίσεις σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο η εκπαίδευση θα μπορούσε να εμπλουτιστεί ώστε να προικίσει μαθητές και φοιτητές με τα απαραίτητα εφόδια για να διαχειριστούν ως εργαζόμενοι, καταναλωτές και πολίτες τις προκλήσεις αυτές, που συνδέονται με τη ζωή για την επιτυχή μετάβασή τους από το σχολείο στη σύγχρονη αγορά εργασίας.

Το ότι τα άτομα πρέπει συνεχώς να διαχειρίζονται καινούρια πράγματα και να επικαιροποιούν, να αξιολογούν και να εφαρμόζουν τις γνώσεις τους σε νέα πλαίσια, απαιτεί ένα επιχειρηματικό πνεύμα, που να τα παρωθεί να δουν τις προκλήσεις ως ευκαιρία και όχι ως εμπόδιο· ως στάση, που επιδιώκει δημιουργικούς τρόπους για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις αντί να προσπαθούν να τις μπλοκάρουν (Vaidya, 2014:2).

διευκρίνιση των όρων «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» και «επιχειρηματική εκπαίδευση»

Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα κατακτά συνεχώς έδαφος έχοντας προσελκύσει για τουλάχιστον τρεις δεκαετίες το ενδιαφέρον πολιτικών συζητήσεων - καθώς θεωρείται ως ένα από τα βασικά ζητήματα για την οικονομική ανάπτυξη των κρατών - αλλά και πολλών μελετητών - λόγω του ότι δεν είναι μόνο παιδαγωγικό ζήτημα αλλά και οντολογικό και επιστημολογικό: το πώς δηλαδή πρέπει να προσεγγιστεί η δημιουργική και επικοινωνιακή συμπεριφορά των ανθρώπων σε ένα πραγματικά αβέβαιο επιχειρηματικό περιβάλλονⁱⁱ.

Δεν αποτελεί έκπληξη η ασάφεια και η εννοιολογική σύγχυση που επικρατεί στους όρους «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» και «επιχειρηματική εκπαίδευση», όταν το ίδιο ισχύει και στο πεδίο της έρευνας για την επιχειρηματικότητα καθ' εαυτήν. Η πληθώρα των ορισμών, ο Morris (1998) εντόπισε 77 διαφορετικούς ορισμούς της επιχειρηματικότητας, είναι εξάλλου φυσική για έναν τομέα που χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα (Landstrom, 2005)ⁱⁱⁱ.

Θεωρείται σκόπιμο στο σημείο αυτό να διευκρινιστούν οι όροι «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» και «επιχειρηματική εκπαίδευση», εάν λάβουμε υπόψη τη διαφορετική σημασία, σκοπό και μέθοδο προσέγγισης εκάστου. Το γεγονός ότι, λανθασμένα, χρησιμοποιούνται εναλλακτικά στη διδασκαλία της επιχειρηματικότητας, προκαλεί τη μεγάλη σύγχυση στην κατανόησή τους. Είναι σχεδόν βέβαιο, ότι για πολλούς εκπαιδευτικούς, διδάσκοντες, μαθητές, σπουδαστές η «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» και η «επιχειρηματική εκπαίδευση» θεωρείται ότι είναι ένα και το αυτό (Jones & Iredale, 2010).

Ο όρος «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» χρησιμοποιείται ευρέως στον Καναδά και στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά σπάνια χρησιμοποιείται, για παράδειγμα, στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου η έννοια «επιχειρηματική εκπαίδευση» χρησιμοποιείται συχνότερα και επικεντρώνεται περισσότερο στην προσωπική ανάπτυξη, τη νοοτροπία, τις δεξιότητες και ικανότητες, ενώ ο όρος «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» επικεντρώνεται περισσότερο στο πλαίσιο της δημιουργίας μιας επιχείρησης και στην αυτοαπασχόληση.

Οι προσεγγίσεις για την «επιχειρηματική εκπαίδευση» σχετίζονται «με μια επιχειρηματική διάσταση στη διδασκαλία», ή «το να συμπεριλάβεις προκλητικές ιδέες στη διδακτική πρακτική για την ενίσχυση και αύξηση των δεξιοτήτων που σχετίζονται με την επίλυση προβλημάτων» ή τη «συνειδητοποίηση των βασικών δεξιοτήτων που χρειάζονται για την απασχόληση πέρα από το Πανεπιστήμιο». Η «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» ενώ είναι παρόμοια στην προσέγγισή της αναφορικά με την ανάπτυξη και βελτίωση των δεξιοτήτων, έχει, επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις, σαφή βούληση για επιχειρηματική εκκίνηση και επιλογή της ως πορεία απασχόλησης (Ruskonaara, 2014:14-15) επικεντρώνεται δε κυρίως στις ανάγκες του επιχειρηματία ενώ η «επιχειρηματική εκπαίδευση» αντιμετωπίζει τις απαιτήσεις ενός ευρύτερου φάσματος ενδιαφερομένων. Η «επιχειρηματική εκπαίδευση» στοχεύει στη μεγιστοποίηση των ευκαιριών για την ανάπτυξη επιχειρηματικών δεξιοτήτων, συμπεριφορών και χαρακτηριστικών (Gibb, 1993) στους νέους με την προσδοκία ότι θα τα αξιοποιήσουν και θα τα αναπτύξουν στο μέλλον σε διαφορετικά πλαίσια, ως υπάλληλοι, καταναλωτές, πολίτες, και σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους ανεξάρτητα από την επιλογή σταδιοδρομίας τους. Η «επιχειρηματική εκπαίδευση» έχει προφανείς δεσμούς με την επιχειρηματικότητα, αλλά είναι κάτι παραπάνω από την έναρξη μιας επιχείρησης. Σημαντικός παράγοντας διαφοροποίησής τους είναι η μέθοδος προσέγγισης, που κάθε όρος χρησιμοποιεί. Η «επιχειρηματική εκπαίδευση» υιοθετεί μια πιο δημιουργική, καινοτόμο παιδαγωγική προσέγγιση χρησιμοποιώντας μεθόδους μάθησης βασισμένες στη βιωματική δράση. Το πεδίο εφαρμογής και η πρακτική της είναι πολύ ευρύτερη από την «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα», η οποία επικεντρώνεται υπερβολικά στον τρόπο με τον οποίο μπορεί να ξεκινήσει μία επιχείρηση. Ένα θεμελιώδες ερώτημα είναι «πώς μπορεί να μετρηθεί η αξία της επιχειρηματικής εκπαίδευσης»; Ενώ μπορεί να μετρηθεί η επιτυχία ή όχι της «εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα» π.χ. με τον αριθμό των νέων επιχειρήσεων που δημιουργήθηκαν, δεν μπορεί να συμβεί το ίδιο με την «επιχειρηματική εκπαίδευση» (Jones & Iredale, 2010). Δεν είναι στις προθέσεις του παρόντος άρθρου να ασχοληθούμε με την «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» αλλά να εξετάσουμε την «επιχειρηματική εκπαίδευση» ως παιδαγωγική, ως ιδέα, ως μέθοδο προσέγγισης στη βαθμίδα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο στη Σύσταση του 2006^{iv} και στην ανανεωμένη Πρόταση του 2018^v, η επιχειρηματικότητα αναφέρεται - στο πλαίσιο των βασικών ικανοτήτων για τη δια βίου μάθηση που χρειάζονται όλοι οι νέοι κατά την αρχική τους εκπαίδευση και κατάρτιση για να πετύχουν στη ζωή τους - ως ένας από τους οκτώ στόχους. Σε παγκόσμιο επίπεδο, η επιχειρηματικότητα συμπεριλαμβάνεται στην «Ατζέντα 2030», στον υποστόχο 4.4., ανάμεσα στους 17 Στόχους και 169 υποστόχους του ΟΗΕ για την Αειφόρο Ανάπτυξη (UN, 2015).

ορισμοί

Συνεκτιμώντας ότι η επιχειρηματικότητα είναι ένα από τα λιγότερο κατανοητά θέματα στην οικονομική επιστήμη (Mazzucato, 2015:183, [2013]) και η έννοια της «επιχειρηματικής εκπαίδευσης» και της «εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα» ως ορολογία είναι λίγο προβληματική, όπως όλες εξ' άλλου οι έννοιες, θα αρχίσουμε με την επισήμανση των Bygrave & Hofer (1991) ότι «η καλή επιστήμη οφείλει να ξεκινήσει με καλούς ορισμούς^{vi}». Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες φαίνεται να υπάρχει η γενική αποδοχή ότι η επιχειρηματικότητα σε σχέση με τη διδασκαλία και μάθηση θα πρέπει να περιλαμβάνει τόσο μία ευρεία όσο και μια στενή προσέγγιση (Leffler, 2009; Leffler et al, 2010:312). Οι παρακάτω ορισμοί εστιάζουν στην ευρεία προσέγγιση και κατανόηση της «επιχειρηματικής εκπαίδευσης» ως πιο κατάλληλης και πιο σχετικής για τους μικρότερους μαθητές.

Το BEAP^{vii} (2009) θεωρεί «την εισαγωγή της εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα ως σημαντικό ορόσημο για τη μεταρρύθμιση των εκπαιδευτικών συστημάτων προκειμένου να βελτιωθεί η σύνδεση της καλύτερης προετοιμασίας των νέων ανθρώπων με τη ζωή και την εργασία» και την περιγράφει ως εξής: *η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα γίνεται αντιληπτή, υπό την ευρεία της έννοια, ως παιδαγωγική προσέγγιση για την ενθάρρυνση της αυτοεκτίμησης και της αυτοπεποίθησης του ατόμου, διεγείροντας και καλλιεργώντας το ταλέντο και τη δημιουργικότητά του. Παράλληλα, συμβάλλει στην ανάπτυξη των σχετικών δεξιοτήτων και αξιών, που θα βοηθήσουν τους εκπαιδευόμενους να επεκτείνουν τις προοπτικές τους στη σχολική εκπαίδευση και τις μελλοντικές ευκαιρίες* (Leffler, et al, 2010:313).

Κείμενα διεθνούς πολιτικής τονίζουν ότι «η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» είναι ο ενστερνισμός μιας στάσης σύμφωνα με την οποία διεγείρονται η αυτοδυναμία, η αυτο-γνώσια, η δημιουργικότητα και οι ικανότητες επικοινωνίας και συνεργασίας των μαθητών (Diehl, 2016:28). *«Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα αποτελείται από κάθε είδους εμπειρίες που δίνουν στους μαθητές τη δυνατότητα και το όραμα στην πρόσβαση και μετατροπή ευκαιριών κάθε είδους. Πρόκειται για την αύξηση της ικανότητάς τους να προβλέπουν και να ανταποκρίνονται στις κοινωνικές αλλαγές. Είναι η εκπαίδευση και η κατάρτιση που επιτρέπει στους μαθητές να αναπτύσσουν και να χρησιμοποιούν τη δημιουργικότητά τους και να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, ευθύνες και κινδύνους»* (UNESCO, 2008:10).

Ένας άλλος ορισμός της «εκπαίδευσης στην επιχειρηματικότητα», που υιοθετήθηκε από τον FFE-YE^{viii} είναι εμπνευσμένος από 18 διαφορετικούς ορισμούς^{ix}: «Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα αφορά το περιεχόμενο, τις μεθόδους και τις δραστηριότητες που υποστηρίζουν τη δημιουργία και την ανάπτυξη γνώσεων, δεξιοτήτων και εμπειριών καθιστώντας την επιθυμητή και εφικτή για τους μαθητές για να ξεκινήσουν να συμμετέχουν στην επιχειρηματική διαδικασία δημιουργώντας αξία» (ASTEE, 2014:13).

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή^x, η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα αναφέρεται στο να αναπτύξουν οι μαθητές τις δεξιότητες και τη νοοτροπία ώστε να μπορούν να μετατρέψουν τις δημιουργικές ιδέες σε επιχειρηματικές ενέργειες. Είναι μια βασική ικανότητα για όλους τους μαθητές, που υποστηρίζει την προσωπική ανάπτυξη, την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, την κοινωνική ένταξη και απασχόληση. Αφορά όλη τη διαδικασία της δια βίου μάθησης σε όλους τους κλάδους μάθησης και σε όλες τις μορφές εκπαίδευσης και κατάρτισης (τυπικές, μη τυπικές και άτυπες), που συμβάλλουν στην ανάπτυξη του επιχειρηματικού πνεύματος ή συμπεριφοράς, με ή χωρίς εμπορικό στόχο (EC, 2014:9).

Ο Khanijazni, (2009)^{xi} ορίζει την «εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα ως μια συστηματική, συνειδητή και στοχευμένη διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα, που δεν είναι επιχειρηματίες, εκπαιδεύονται δημιουργικά. Η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα διαμορφώνει τις πεποιθήσεις και αξίες των μαθητών για τη δημιουργία μιας κουλτούρας επιχειρηματικότητας». Αφορά την ανάπτυξη της επιχειρηματικής νοοτροπίας, των δεξιοτήτων και των γνώσεων, που θα επιτρέψουν στους μαθητές να μετατρέψουν τις ιδέες σε δράση (Wach, 2014:27). Σύμφωνα με τον Sawyer (2012) «η εκπαίδευση στην επιχειρηματικότητα» είναι ένα είδος πρακτικής, στην οποία οι συμμετέχοντες εκπαιδεύονται για να ανακαλύψουν, να δημιουργήσουν και να συνειδητοποιήσουν ευκαιρίες νέας προστιθέμενης αξίας. Έχει να κάνει με την παραγωγή προστιθέμενης αξίας για τον εαυτό τους και για τους άλλους. Και όπως αναφέρει ο FFE-YE (2013) η αξία αυτή μπορεί να είναι οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και ανθρωπίνης φύσεως (Johannesen, 2015:2).

σκοπός, στόχοι, μεθοδολογία

Ο τρόπος προσέγγισης της διδασκαλίας της επιχειρηματικότητας, που επιλέγεται να χρησιμοποιηθεί - ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα που απευθυνόμαστε – επηρεάζει και καθορίζει και τους εκπαιδευτικούς στόχους, τη μέθοδο διδασκαλίας και τον σχεδιασμό του περιεχομένου των μαθημάτων.

Σκοπός της «επιχειρηματικής εκπαίδευσης» είναι η ανάπτυξη των προσωπικών χαρακτηριστικών και δεξιοτήτων, που αποτελούν τη βάση της επιχειρηματικής νοοτροπίας και συμπεριφοράς (δημιουργικότητα, πρωτοβουλία, ανάληψη κινδύνων, αυτονομία, αυτοπεποίθηση, ηγεσία, ομαδικό πνεύμα) (European Commission, 2008:10; Wach, 2014:17-19). Κατά την άποψη του Gibb (2006), οι μαθητές να αναλάβουν μεγαλύτερη ευθύνη για τους εαυτούς τους και τη μάθησή τους, να προσπαθούν να επιτυγχάνουν τους στόχους τους, να είναι δημιουργικοί, να ανακαλύπτουν τις υπάρχουσες ευκαιρίες, και να ανταπεξέρχονται στην περίπλοκη κοινωνία μας^{xii}.

Θεωρούμε δεδομένο ότι η επιχειρηματικότητα μπορεί να διδαχθεί, γιατί αν συνέβαινε το αντίθετο, θα ήταν ανώφελο να μελετάμε τις πρακτικές και μεθόδους της επιχειρηματικής εκπαίδευσης και τον ρόλο των δασκάλων, εάν αυτοί δεν είχαν επίδραση στους μαθητές τους (Ruskonaara, 2014:50). Η φύση της διδασκαλίας της επιχειρηματικότητας καθιστά αναγκαία την ανάπτυξη νέων μεθόδων και τεχνικών διδασκαλίας και μάθησης (Πετράκης, 2012:156). Η επισκόπηση της βιβλιογραφίας προβάλλει το μεταβαλλόμενο πρότυπο από τη συμβατική/παραδοσιακή διδασκαλία σε σύγχρονες μεθόδους βασισμένες στην «ενεργή μάθηση». Η «επιχειρηματική εκπαίδευση» επιζητεί έναν συνδυασμό βιωματικής μάθησης, ανάπτυξης δεξιοτήτων και, το σημαντικότερο, αλλαγής νοοτροπίας. Σίγουρα, όσο πιο νωρίς γίνεται η έκθεση στην επιχειρηματικότητα και την καινοτομία τόσο πιο πιθανό είναι ότι οι μαθητές θα σκεφτούν να σταδιοδρομήσουν σ' αυτόν τον τομέα στο μέλλον (Wilson, 2008:120). Η επιχειρηματική εκπαίδευση έχει να κάνει σε μεγάλο βαθμό με την αναμόρφωση και επαναδιαπραγμάτευση των όρων και προϋποθέσεων της όλης διδακτικής και μαθησιακής εμπειρίας. Ο ρυθμός, οι μέθοδοι, τα εργαλεία και οι τρόποι εργασίας αλλάζουν τόσο για τον δάσκαλο όσο και για τον εκπαιδευόμενο. Οι παραδοσιακές τεχνικές διδασκαλίας και τρόποι εργασίας εξακολουθούν να διαδραματίζουν κάποιον ρόλο. Η ισορροπία εξουσίας ανάμεσα σε δάσκαλο και μαθητή παραμένει σταθερή μηδενική συνεξαρτώμενη σχέση μεταξύ ίσων (Jones & Iredale: 2010:13). Ο εκπαιδευτικός μετατρέπεται σε διαμεσολαβητή και μαθαίνει και αυτός από τους μαθητές του (Sagar, 2015:13-14). Ενεργεί ως διευκολυντής, καθοδηγώντας τους μαθητές δίνοντάς τους την ευκαιρία να σκέφτονται και να ενεργούν ανεξάρτητα. Αυτό μπορεί να είναι δύσκολο για τον δάσκαλο που έχει συνηθίσει να κατευθύνει τη μαθησιακή διαδικασία. Η πρόκληση για τον δάσκαλο είναι να αναπτύξει ένα διδακτικό στυλ που ενθαρρύνει τον μαθητή να «μαθαίνει πράττοντας», να πειραματίζεται, να δημιουργεί θετικά σφάλματα, να υπολογίζει την ανάληψη κινδύνων, να επιλύει τα προβλήματα δημιουργικά και να αλληλεπιδρά με τον κόσμο. Οι μαθητές από την πλευρά τους χρειάζεται να μάθουν να προσαρμόζονται σε αυτή την προσέγγιση της διδασκαλίας και μάθησης, η οποία απαιτεί αλληλεπίδραση και ανεξάρτητη σκέψη (Jones & Iredale, 2010:12).

Η εστίαση στην Α/θμια Εκπαίδευση αφορά κυρίως σε επιχειρηματικά στοιχεία όπως η δημιουργικότητα και η ενθάρρυνση ανάπτυξης επιχειρηματικών συμπεριφορών – η οποία θα μπορούσε να ονομαστεί διδασκαλία της επιχειρηματικότητας ως μέθοδος. Σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, η παιδαγωγική και η διδακτική προϋποθέτουν τον υψηλό βαθμό συμμετοχής των μαθητών σε ένα υποστηρικτικό περιβάλλον. Τόσο οι μικροί όσο και οι μεγαλύτεροι μαθητές αποκτούν τη δύναμη και τα κίνητρα που απαιτούνται για τη διαδικασία της μάθησης, όταν βιώνουν πώς μπορούν να χρησιμοποιούν αυτό που έχουν μάθει στο σχολείο σε άλλα περιβάλλοντα, δηλαδή, όταν τους ανατίθενται πραγματικά καθήκοντα από κάποιον άλλον εκτός του δασκάλου στον πραγματικό κόσμο έξω από το σχολείο (FFE-ΥΕ, 2012:14). Πάντως, ο καλύτερος τρόπος να διδαχθεί κανείς την επιχειρηματικότητα είναι να κάνει κάτι επιχειρηματικό στην πράξη (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2005:13).

Οι Leffler et al, (2010:314, 316) προτείνουν ότι η επιχειρηματική προσέγγιση θα πρέπει να υποστηρίζεται από μεθόδους διδασκαλίας:

α) προσανατολισμένες στη δράση (action oriented), π.χ. διδασκαλία και μάθηση βασισμένες στην επίλυση προβλημάτων

β) διδασκαλία και μάθηση βασισμένες στη μέθοδο πρότζεκτ (project-based)

γ) εστιασμένες στην πρακτική μάθηση και

δ) από το άνοιγμα των σχολείων στη συνεργασία με την επαγγελματική ζωή.

Το σημείο εκκίνησης της ιδέας του επιχειρηματικού μαθητή είναι η σκέψη ότι τα παιδιά γεννιούνται για να είναι επιχειρηματίες (Johannisson & Madsén, 1997; Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2001). Από αυτή την προοπτική, η αποστολή των σχολείων είναι να αξιοποιούν την επιχειρηματική φύση των μαθητών και να τους επιτρέπουν να τη μεγαλώσουν και να την αναπτύξουν. Τονίζεται επίσης το πόσο σημαντική είναι η απόκτηση εξουσίας των μαθητών στη μάθησή τους (Johannisson & Madsén, 1997; Røe Ødegård, 2000)^{xiii}.

Σύμφωνα με τον Ball (1989) και το Swedish National Board for Industrial and Technical Development (2000), η επιχειρηματικότητα στα σχολεία πρέπει να χαρακτηρίζεται από όλες εκείνες τις μεθόδους εργασίας που διεγείρουν την αυτοπεποίθηση των μαθητών, την αυτογνωσία, τη δημιουργικότητα, τον δυναμισμό και την ικανότητα συνεργασίας και επικοινωνίας. Πρέπει να τονιστεί ότι πρόκειται για μια στάση μάθησης και όχι για μια συγκεκριμένη εκπαίδευση με ειδικά μαθήματα^{xiv}. Κατά τους McMullan & Long (1987) η επιχειρηματική εκπαίδευση πρέπει να περιλαμβάνει στοιχεία ικανοτήτων διαπραγμάτευσης, ηγεσίας, δημιουργικής σκέψης και έκθεσης στην τεχνολογική καινοτομία.

Ο Ronstadt (1990) τονίζει δεξιότητες όπως: η δημιουργικότητα, η ανοχή στην ασάφεια, η αναγνώριση της ευκαιρίας, η ικανότητα συμφωνίας και η δικτύωση. Εκτός αυτών, ο Rae (1997) δίνει έμφαση στις δεξιότητες επικοινωνίας με έμφαση στην πειθώ, την κριτική σκέψη, την επίλυση προβλημάτων και στις δεξιότητες διαχείρισης χρόνου και οι Jones & Iredale, (2010:601) στην εξάσκηση του μοντέλου λήψης αποφάσεων μαζί με άλλους. Ο Boyle (2007) υπογραμμίζει ότι συμπεριφορές όπως η δημιουργικότητα, η επιμονή, και η καινοτομία πρέπει να εντοπίζονται, να προωθούνται και να εκφράζονται ελεύθερα στην τάξη^{xv}. Πάντως, το να εκπαιδεύεις τους μαθητές να είναι σε θέση να ενεργούν «επιχειρηματικά», είναι εντελώς διαφορετικό από το να τους εκπαιδεύεις στο να ακολουθήσουν την επιχειρηματικότητα ως επάγγελμα (Jones & Iredale, 2010)^{xvi}.

Εφαρμόζοντας μία προοδευτική προσέγγιση για την επιχειρηματική εκπαίδευση σημαίνει ότι οι στόχοι μάθησης θα είναι διαφορετικοί για την πρωτοβάθμια, τη δευτεροβάθμια, τις υψηλότερες βαθμίδες της εκπαίδευσης και την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση αντίστοιχα. Για τους νεότερους μαθητές, η εστίαση γίνεται στην ευρεία κατανόηση της επιχειρηματικότητας και για τις ανώτερες βαθμίδες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αυτή συμπληρώνεται με τη γνώση της ίδρυσης και λειτουργίας μιας επιχείρησης. Ο Gibb (2008) πρότεινε ότι προκειμένου η επιχειρηματική εκπαίδευση να ενταχθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να είναι:

- επικεντρωμένη στον μαθητή (στο δημοτικό)
- επικεντρωμένη στο θέμα (στη δευτεροβάθμια)
- επικεντρωμένη επαγγελματικά (στην περαιτέρω εκπαίδευση) και
- επικεντρωμένη στον κλάδο (στο Πανεπιστήμιο).

Για τον σκοπό αυτό, η έκθεση “*Entrepreneurship360 Background Report*” παρουσίασε ένα σταδιακό μοντέλο τριών βημάτων με βάση τις έννοιες «της εκπαίδευσης μέσω της επιχειρηματικότητας^{xvii}» (πρώτο βήμα), «της εκπαίδευσης σχετικά και μέσω της επιχειρηματικότητας^{xviii}» (δεύτερο βήμα) και της εκπαίδευσης σχετικά, για, και μέσω της επιχειρηματικότητας^{xix}» (τρίτο βήμα). Το πρώτο βήμα αφορά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το δεύτερο και τρίτο βήμα αφορά τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τα επαγγελματικά λύκεια και το τρίτο βήμα τις πανεπιστημιακές σπουδές (Lackeus, 2015:22-25).

Στο πρώτο βήμα, το οποίο μπορεί να ξεκινήσει στην ηλικία των 6-7 χρονών^{xx}, οι μαθητές μαθαίνουν να αναλαμβάνουν δράσεις, για να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές προκλήσεις και τα καθημερινά προβλήματα με βάση τα δικά τους ενδιαφέροντα και ιδέες. Σε αυτό το στάδιο, η επιχειρηματική εκπαίδευση ενσωματώνεται στα βασικά μαθήματα και δεν αντιμετωπίζεται ως ξεχωριστό μάθημα.

Στόχος είναι η ενθάρρυνση της επιχειρηματικής συμπεριφοράς και η ανάπτυξη επιχειρηματικών ικανοτήτων με τη μορφή της κριτικής σκέψης, της επίλυσης προβλημάτων, κοινωνικών δεξιοτήτων, της επιμονής, της δημιουργικότητας και του αυτο-ελέγχου. Ελοχεύει όμως και ο κίνδυνος της αβεβαιότητας και της ασάφειας, που μπορεί να είναι αρχικά, σύμφωνα με τον Lackeus (2013), μία αρνητική εμπειρία. Σε αυτό το στάδιο οι μαθητές μπορούν να μετατραπούν σε εκπαιδευτικούς, λέγοντας στους συμμαθητές τους για το τι έμαθαν μέσα από τη διαδικασία, η οποία δίνει ώθηση στη βαθιά μάθηση (Haenen, 1996)^{xxi}. Η «εκπαίδευση μέσω της επιχειρηματικότητας» αφορά κυρίως στην ανάπτυξη των μη γνωστικών δεξιοτήτων (non cognitive skills) ή, αλλιώς, των μαλακών δεξιοτήτων (soft skills), η καλλιέργεια των οποίων είναι πρόκληση σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που παραδοσιακά εστιάζει στην «κωδικοποιημένη γνώση», που είναι εύκολο να αξιολογηθεί και να βαθμολογηθεί με τεστ και διαγωνίσματα. Οι Blenker, et al, (2011) και Hannon (2005) αντιλαμβάνονται την «εκπαίδευση μέσω της επιχειρηματικότητας» ως τρόπο να διδάξεις άλλα μαθήματα εφαρμόζοντας μία επιχειρηματική μέθοδο διδασκαλίας^{xxii}. Έρευνα που διεξείχε ο Moberg, (2015:2) απέδειξε ότι οι μαθητές που φοιτούν σε σχολεία που εστιάζουν στην «εκπαίδευση μέσω της επιχειρηματικότητας», δηλαδή στην εκπαίδευση που επικεντρώνεται στην ενδυνάμωση των μαλακών επιχειρηματικών δεξιοτήτων ενός μη γνωστικού χαρακτήρα, έχουν υψηλότερα επίπεδα σχολικής δέσμευσης σε σύγκριση με τα σχολεία που αναπτύσσουν επιχειρηματικές δεξιότητες προσανατολισμένες στη γνώση. Σε πρωτοβάθμιο επίπεδο, η υποστήριξη ικανοτήτων όπως η δημιουργικότητα και το πνεύμα ανάληψης πρωτοβουλιών βοηθούν στην ανάπτυξη επιχειρηματικής νοοτροπίας. Ο καλύτερος τρόπος για να επιτευχθεί αυτό είναι μέσω της ενεργού μάθησης, που βασίζεται στην έμφυτη περιέργεια των παιδιών (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2006:6). Πιο γενικά, ο στόχος σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης είναι να ενθαρρυνθεί μία πιο επιχειρηματική προσέγγιση της διδασκαλίας και μάθησης σε όλα τα διδασκόμενα μαθήματα του Προγράμματος Σπουδών (Jones & Iredale, 2010:13).

μέθοδος ή διαδικασία;

Κατά τον Remes (2003), η επιχειρηματική εκπαίδευση θα πρέπει να προσεγγίζεται τόσο ως μέθοδος όσο και ως περιεχόμενο μάθησης (διαδικασία)^{xxiii}. Οι υποστηρικτές της παιδαγωγικής προοπτικής σε αντίθεση με τους υποστηρικτές της προσανατολισμένης στο περιεχόμενο προοπτικής υποστηρίζουν ότι η επιχειρηματικότητα πρέπει να διδάσκεται ως μέθοδος ενσωματωμένη σε όλα τα σχολικά θέματα και ότι πρέπει να δίνεται έμφαση στην προσωπική ανάπτυξη και όχι στην επιχειρηματικότητα ως επάγγελμα (Johannisson, 2010; Jones & Iredale, 2006, 2010; Mahieu, 2006; Surlemont, 2007)^{xxiv}. Η παιδαγωγική επιχειρηματικότητα (Lund et al., 2012) σχετίζεται με τη μάθηση και βασίζεται στη δόμηση μιας επιχειρηματικής προσέγγισης και συμπεριφοράς, το να είσαι δηλαδή «επιχειρηματικός» (Johannesen, 2015:2).

Η παιδαγωγική της επιχειρηματικής εκπαίδευσης στοχεύει σε μεγάλο βαθμό στην ενδυνάμωση των μαθητών να αναλάβουν την κυριότητα και την ευθύνη της μάθησής τους ατομικά. Προάγει δε τη δράση, τις βιωματικές μορφές μάθησης, την ευρεία έννοια της ιδιότητας του πολίτη και των ευθυνών που πηγάζουν από αυτή (Jones & Iredale, 2010).

Η διδασκαλία της επιχειρηματικότητας απαιτεί την υιοθέτηση μιας μεθόδου διδασκαλίας. Η μέθοδος διδάσκεται, μπορεί να μαθευτεί, αλλά δεν είναι προβλέψιμη. Η επιχειρηματικότητα κι αυτή δεν είναι προβλέψιμη. Η διδασκαλία της επιχειρηματικότητας ως μεθόδου επιτρέπει στους μαθητές να υπερβούν την κατανόηση, τη γνώση και την ομιλία και απαιτεί εφαρμογή και δράση. Το πιο σημαντικό είναι ότι η μέθοδος απαιτεί συνεχή πρακτική. Η επιχειρηματικότητα απαιτεί κι αυτή πρακτική. Η εκμάθηση μιας μεθόδου, συχνά, είναι πιο σημαντική από την εκμάθηση ενός συγκεκριμένου περιεχομένου. Σε έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο κόσμο, πρέπει να διδάσκουμε μεθόδους που αντέχουν στη δοκιμασία δραματικών αλλαγών στο περιεχόμενο και στο πλαίσιο. Σκοπός είναι πρώτα να κάνουμε και μετά να μάθουμε, αντί του να μάθουμε και μετά να κάνουμε (Neck & Greene, 2011:57, 62).

ποια είναι τα ειδικά χαρακτηριστικά της «επιχειρηματικής εκπαίδευσης»;

Για να διευκρινιστεί ο όρος αντιπαραβάλλουμε τις έννοιες της παραδοσιακής εκπαίδευσης και της επιχειρηματικής εκπαίδευσης. Η πρώτη περιγράφεται ως συντηρητική και αυστηρή ενώ η δεύτερη ως προοδευτική και καινοτόμα και ως η λύση για όλα τα προβλήματα των σχολείων σε πολλές περιπτώσεις (Leffler, 2009:109). Η «επιχειρηματική εκπαίδευση» δίνει κυρίως έμφαση στις διαστάσεις της προοδευτικής εκπαίδευσης. Παραδείγματα περιλαμβάνουν την πρόταση ενεργών, βιωματικών, συνεργατικών, διαθεματικών και διεπιστημονικών προσεγγίσεων, που διαφοροποιούνται από τις παθητικές προσεγγίσεις, που είναι βασισμένες στο περιεχόμενο, είναι τυποποιημένες, προσεγγίζονται μονοθεματικά και απαντώνται συχνότερα στην παραδοσιακή εκπαίδευση. Η επιχειρηματική εκπαίδευση χρησιμοποιώντας έναν ορισμό της επιχειρηματικότητας - που δημιουργεί αξία^{xxv} για τους άλλους – μπορεί να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ της παραδοσιακής και της προοδευτικής εκπαίδευσης ^{xxvi}. Η επιχειρηματική εκπαίδευση εστιάζει σε δραστηριότητες μάθησης των ίδιων των μαθητών, όπου τα λάθη θεωρούνται μέρος της μαθησιακής διαδικασίας, είναι αποδεκτά, η αποτυχία είναι εργαλείο μάθησης, οι καταστάσεις μάθησης είναι ευέλικτες και βασίζονται στην πολυδιάστατη ανάπτυξη της γνώσης. Η εμπειρία που αποκτούν τους δίνει τη δυνατότητα να μετατρέπουν τις ιδέες τους σε πράξη στον πραγματικό κόσμο. Η εμπειρία θα πρέπει να είναι πρωτοβουλία καθοδηγούμενη από τον ίδιο τον μαθητή είτε ατομικά είτε ως μέρος μιας μικρής ομάδας, που εμπεριέχει τη μάθηση τύπου «μαθαίνω πράττοντας» (learning by doing) (European Commission, 2014:36).

Η συνεργασία με την περιβάλλουσα κοινότητα και βιομηχανία/επαγγελματική ζωή αποτελεί προϋπόθεση για να θεωρηθεί η εκπαίδευση ως επιχειρηματική ^{xxvii}.

επιχειρηματική εκπαίδευση;

Ο Ray (2010) υποστηρίζει ότι ο ρόλος που η επιχειρηματικότητα μπορεί να διαδραματίσει στην ανάληψη σημαντικών κοινωνικών προκλήσεων, έχει καθιερώσει την επιχειρηματική εκπαίδευση ως μέσον για την ενδυνάμωση των ανθρώπων και των οργανώσεων ώστε να δημιουργούν κοινωνική αξία για το κοινό καλό (Volkmann et al., 2009, Austin et al., 2006). Η επιχειρηματική εκπαίδευση κατά τον Gibb (2002) θεωρείται ως η απάντηση στον ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένο, αβέβαιο και πολύπλοκο κόσμο που ζούμε, απαιτώντας απ' όλους τους ανθρώπους και τις οργανώσεις στην κοινωνία να είναι όλο και πιο πολύ εξοπλισμένες με επιχειρηματικές δεξιότητες^{xxviii}. Το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν τα εκπαιδευτικά συστήματα είναι εξοπλισμένα για να διδάξουν αυτές τις δεξιότητες (The Economist Intelligence Unit, 2017:8). Η πρόκληση εναπόκειται στους εκπαιδευτικούς να θελήσουν να ανακαλύψουν νέους αποτελεσματικούς τρόπους για να εμπνεύσουν τους μαθητές τους να σκέφτονται και να δρουν επιχειρηματικά. Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες καινοτομίες που εισήχθησαν στα εκπαιδευτικά συστήματα, βασίζονταν σε δεξιότητες και χαρακτηριστικά που εντοπίζονται στους επιτυχημένους επιχειρηματίες.

Αναφορές

Ξενόγλωσσες

Assessment Tools and Indicators for Entrepreneurship Education (ASTEE) (2014). *How to assess and evaluate the influence of Entrepreneurship Education. A report of the ASTEE project with a user guide to the tools 2014.*

Diehl, M., (2016). *Teachers' and Learners' Experiences of Entrepreneurial Education: Practice and Challenges in relation to visible and invisible pedagogy*, Problems of Education in the 21th Century, Vol. 73, pp. 27-44.

Esmi, K., Marzoughi, R., Torkzadeh, J., (2015). *Teaching learning methods of an entrepreneurship curriculum*, Journal of Advances in Medical Education & Professionalism, Vol. 3, No 4, 172-177.

European Commission (2008). *Entrepreneurship in higher education, especially within non-business studies*, Final Report of the expert Group.

—. (2014). *Thematic Working Group on Entrepreneurship Education*, Final Report.

FFE-YE, (2012). *Impact of Entrepreneurship Education in Denmark-2011*, Young Enterprise Danmark.

GEM Report, (2016). *Education for People and Planet: Creating sustainable futures for all.*, UNESCO.

Haase, H. & Lautenschlager, A., (2011). *The "Teachability Dilemma" of entrepreneurship*", International Entrepreneurship and Management Journal, Vol. 7, pp. 145-162.

Ikavalko, M., Ruskovaara, E., Seikkula-Leino, J., (2009). *Rediscovering teacher's role in entrepreneurship education.*

Johannesen, R., (2015). *Entrepreneurial Contexts and Engaged Students.*

Jones, B. & Iredale, N., (2010). *Enterprise Education as pedagogy*, Education + Training, Vol. 52, No. 1, pp. 7-19.

Lackeus, (2015). *Entrepreneurship in Education, What, Why, When, How, Entrepreneurship 360 Background paper*, OECD.

Lackeus, M., Lundqvist, M. & Middleton, K. W., (2016). *Bridging the traditional-progressive education rift through entrepreneurship*, International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, Vol. 22, Iss 6, pp. 777-803.

Leffler, E., (2009). *The many faces of entrepreneurship: A Discursive battle for the school arena.*

Leffler, E., Svedberg G., & Botha M., (2010). *A global entrepreneurship wind is supporting or obstructing democracy in schools: A comparative study in the North and the South.* Education Inquiry, Vol. 1, no 4, pp. 309-328, Taylor & Francis.

Makimurto-Koivumaa, S., & Puhakaa, V., (2013). *Effectuation and causation in entrepreneurship education,* International Journal of Entrepreneurial Venturing, Vol. X, no. Y.

Moberg, K., (2014). *Assessing the impact of Entrepreneurship Education – From ABC to PHD.* Copenhagen Business School. The PhD School of Economics and Management. PhD Series 19.2014

Neck, H. M. & Greene, P. G., (2011). *Entrepreneurship Education: Known Worlds and New Frontiers,* Journal of Small Business Management. Vol. 49, Issue 1, pp. 55-70.

Ruskovaara, E., (2014). *Entrepreneurship education in basic and upper secondary education-measurement and empirical evidence,* Lappeenranta University of Technology.

The Economist Intelligence Unit, (2017). *Worldwide Educating for the future Index, a benchmark for the skills of tomorrow,* Yidan Prize.

Vaidya, S., (2014). *Developing Entrepreneurial Life Skills. Creating and strengthening entrepreneurial culture in Indian Schools,* SpringerBriefs in Education.

Unesco, (2008). *UNESCO, Inter-Regional Seminar on Promoting Entrepreneurship Education in Secondary Schools,* Bangkok.

United Nations, (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development,* A/RES/70/1.

Wach, K., (2014). *Europeanisation of Entrepreneurship Education in Europe- Looking Back and Looking Forward,* Cracow University of Economics, Vol. 13, no. 26.

Wilson, K., (2008). *Entrepreneurship and Higher Education,* OECD, pp. 119-138.

Ελληνόγλωσσες

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, (2006). *Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή Περιφερειών. Εφαρμογή του κοινοτικού προγράμματος της Λισσαβόνας: προώθηση της επιχειρηματικής νοοτροπίας μέσω της εκπαίδευσης και της μάθησης,* COM (2006) 33 τελικό.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2005). *Πρόγραμμα Διαδικασίας BEST: “Μίνι Εταιρείες μαθητών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση». Τελική Έκθεση της Ομάδας Εμπειρογνομώνων*, Γενική Διεύθυνση Επιχειρήσεων και Βιομηχανίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

—. (2018), *Πρόταση, Σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με τις βασικές ικανότητες της δια βίου μάθησης*, COM (2018) 24 final.

Πετράκης, Π., (2012). *Επιχειρηματικότητα και Εκπαίδευση*. Εκδόσεις Ευρασία.

Μεταφράσεις

Mazzucato, M., (2015, [2013]). *Το Επιχειρηματικό Κράτος. Ανατρέποντας Μύθους*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα. Μετάφραση: Πέτρος Παπαζαχαρίου

^{i i} Η Αθηνά Πριμικήρη είναι δασκάλα, πτυχιούχος Δημόσιας Διοίκησης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), ΜΕd&R. (Πανεπιστήμιο Πειραιά).

ⁱⁱ η αναφορά στους Makimurto-Koivumaa & Puhakaa, (2013:1).

ⁱⁱⁱ η αναφορά στον Moberg, (2014:15, 16, 22).

^{iv} Σύσταση 2006/962/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 18^{ης} Δεκεμβρίου 2006, σχετικά με τις «βασικές ικανότητες για τη δια βίου μάθηση» (ΕΕ L.394 της 30.12.2006).

^v Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2018), *Πρόταση, Σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με τις βασικές ικανότητες της δια βίου μάθησης*, COM (2018) 24 final.

^{vi} Bruyat & Julien, (2000:166).

^{vii} Η UNESCO, σε συνεργασία με άλλους Οργανισμούς, δημιούργησε το Basic Education in Africa Programme (BEAP), ένα πρόγραμμα με λέξεις - κλειδιά όπως η ποιότητα, η ισότητα, και η ένταξη στην εκπαίδευση. Έχει σχεδιαστεί για να καλύπτει θέματα όπως η ανάπτυξη του Προγράμματος Σπουδών, η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, η ανάπτυξη του σχολείου, η αλλαγή του συστήματος και η ανάπτυξη δεσμών με άλλους τομείς εκτός της εκπαίδευσης.

^{viii} The Danish Foundation for Entrepreneurship - Young Enterprise (FFE-YE).

^{ix} (Ahmad & Seymour, 2008; Drucker, 1985; European Commission, 2006; Gartner, 1988; Shane & Venkataraman, 2000; Skolverket, 2010; Stevenson, 1983, 1985; Stevenson & Jarillo, 1990; World Economic Forum, 2009).

^x Ο ορισμός αυτός είναι προϊόν συμφωνίας, που έγινε στη Γενεύη στις 18 Φεβρουαρίου 2012, από διεθνή ομάδα εργασίας στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι της ETF, GIZ, ILO, UNESCO και UNEVOC.

^{xi} η αναφορά στον Esmi et al, (2015:173).

^{xii} η αναφορά στην Ikavalko et al., (2009:5).

^{xiii} η αναφορά στη Leffler, (2009:110).

^{xiv} *ibid*, (109).

^{xv} η αναφορά στους Haase & Lautenschlager, (2011:148-149).

^{xvi} η αναφορά στον Moberg, (2014:63).

^{xvii} *Educating through* Entrepreneurship (first step).

^{xviii} *Educating about & through* Entrepreneurship (second step).

^{xix} *Educating about, for & and through* Entrepreneurship (third step).

^{xx} Όπως συμβαίνει για όλες τις ικανότητες που οδηγούν στην καλύτερη διαχείριση της ζωής του κάθε ανθρώπου, τα θεμέλια μπαίνουν κατά τα πρώτα στάδια της εκπαίδευσης (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2006:6).

^{xxi} η αναφορά στον Lackeus, (2015:25).

^{xxii} η αναφορά στον Moberg, (2014:9).

^{xxiii} η αναφορά στις Ruskovaara & Ikavalko, (2008:4).

^{xxiv} η αναφορά στον Moberg, (2014:63-64).

^{xxv} η αξία συχνά θεωρείται συνώνυμη με τον οικονομικό πλούτο, αλλά μπορεί να είναι οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική, οικολογική ή συναισθηματική.

^{xxvi} Cotton, 1991, Kirby, 2007, Ollila & Williams-Middleton, 2011, Wing Yan Man & Farquharson, 2015, η αναφορά στον Lackeus et al, (2016:780).

^{xxvii} Ball, 1989; Johannisson & Madsén, 1997; Røe Ødegård, 2000; Swedish National Board for Industrial and Technical Development, 2000; European Commission, 2001, η αναφορά στη Leffler, (2009:109).

^{xxviii} η αναφορά στον Lackeus, (2015:17).